

Az állatok királysága

Kecskés Ildikó fordítása

Az itt olvasásra kínált kéziratot a belgrádi repülőtér egyik szemeteseskájájában találták, valahol 2005 júniusának végén. A szöveg egy Disney-figurákkal teleragasztott kék mappában volt. Az a személy, aki kivette a műanyag szemeteszacskóból, meg volt győződve arról, hogy biztosan gyerekeknek szóló meséket tartalmaz, hazavitte, de mihelyt észrevette, hogy katonákról meg kaszárnyákról történik benne említés, átadta a repülőtéri biztonsági szolgálatnak. A hivatalnok aki átvette, amatőr költő volt, az Oskar Davičo Irodalmi Kör tagja. Felkeltette érdeklődését a kézirat, elkezdte olvasni, és le se tudta tenni, míg végig nem olvasta. Aztán továbbította a szöveget a társaság elnökének, az odaadta komájának, a neves irodalomkritikusnak, aki kiadásra ajánlotta „az izgalmasan megírt” regényt. A recenzió végül egy Prostor nevezetű kis kiadó szerkesztőjéhez került. A szerkesztő elfogadta kiadásra a kéziratot, és sokáig dolgozott rajta. A kézirat homályos részeinek többségét sikerült tisztáznia, külön figyelmet szentelve a jegyzeteknek: meghatározta valós sorrendjüket, eltávolította a logikátlanságokat és a felesleges ismétlődéseket, de azt nem tudta meghatározni, hogy hányan vettek részt a megírásában. Végezetül el kell mondanivaló, hogy ő maga döntött úgy, hogy a könyv borítóján ne az legyen feltüntetve, hogy „ismeretlen szerző műve”, ilyenekkel már úgyis tele van az irodalomtörténet, jobb lesz kitalálni egy nevet, amellyel az olvasó összekötheti a regény címét. Amennyiben később felbukkan a kézirat valódi szerzője, a neve azonnal odakerül a könyv borítójára.

Prológus

Tegnap óta a világ egy kicsit jobb helyé vált.¹ Ugyanis nincs már benne Dimitrije Donkić. Megöltem őt. Nem is tudom, hogy kit lepett meg ez jobban: őt vagy engem, de feltételezem, hogy ez elkerülhetetlen volt:

én meglepődtem azon, amit ő elfelejtett, ő pedig meglepődött azon, amit én megjegyeztem. Negyven éven át valamire emlékezni, méghozzá ilyen részletesen, nem kis vállalkozás, bár bevallom, voltak olyan pillanataim, amikor képes lettem volna átállni a másik oldalra, azok közé, akik képesek felejteni. Olyan jó felejteni, mondtam mindenki előtt, olyan könnyű, összehasonlítva mindazzal, amit meg kell tanuljal ahhoz, hogy képes légy jól emlékezni. Elég, ha csak átengeded magad az időnek, és a felejtés hamarosan összezúzza az emlékek összes darabkáját. Másrészt, az emlékezés retteg az időtől, és mindent megtesz annak érdekében, hogy megszökjön előle, ami valójában nevetséges, hisz senki sem tud tőle elszökni. A kivételek olyanok, mint én, olyan emberek, akik egyáltalán nem tudnak eligazodni az idő és az emlékezés rejtelmeiben, akik véletlenszerű életet élnek, de nem olyant, amilyent ők akarnak, hanem amilyet mások rájuk szabnak, még akkor is, ha – azoknak a másoknak – úgy tűnik, hogy senki számára semmit nem határoznak meg. Röviden fogalmazva, ha én lettem volna megbízva Dimitrije Donkić felkutatásával, akkor valószínűleg ez sosem történt volna meg, és különben is, ki tudja, hogy hányszor mentem el mellette Toronto utcáin.² Valójában Mara ismerte fel, bár nem is sejtette, hogy az a felismerés ténye volt. Ha Mara nem lett volna, akkor ez a történet sem lenne, vagy valamilyen más formában létezne, ahol mindegyikünk más szerepet játszana. Mara egyike volt azoknak, akik látszatra semmit sem vesznek észre a körülöttük levő világból, valójában azonban szinte mindent látnak. Számtalanszor megbizonyosodtam e képessége felől, és nem győztem csodálkozni rajta, ami őt további nevetésre ösztökélte. A tóparton sétáltunk azon az estén. Meleg volt, a levegő nyirkos és állott, időnként a fiúk és a lányok is hisztérikusan kiabáltak, mintha abban reménykedtek volna, hogy majd a sikoltozásuk elűzi ezt a fülledtséget, amitől nem lehetett levegőt venni. Mara ekkor megfogta a könyökömet, és ezt mondta: „Nézd azt az esőkabátos alakot, a fekete véraláfutásos szemével úgy néz ki, mint egy mosómedve.” Ez csak egy újabb példa a közöttünk levő különbségek sorából, mert ha elsőként én veszem észre azt az embert, akkor valószínűleg az esőköpenye miatt – ami nem illett a tikkasztó estééhez – és nem pedig a mosómedvére emlékeztető véraláfutásos szeme miatt. Mosómedve, igen, ez volt az a szó. Annak idején, amikor Dimitrije Donkićot Mosómedvének hívtuk, közülünk még senki se látott ilyen állatot a valóságban. Fővárosunk állatkertjében voltak farkasok, oroszlánok, tigrisek, zsiráfok és elefántok, különböző egérfajták és fácánok, de nem emlékszem arra, hogy lett volna ketrec mosómedvékkel.³ Torontóban láttam őket először, és akkor sem gondoltam Dimitrije Donkićra, semmire se gondoltam, mert kétségbeesetten igyekeztem magam mögött hagyni mindent, hogy

minél hamarább újakezdhessem az életem, és hogy megtanuljak újra álmodni. Ahogy már mondtam, lehet is, hogy elmentem mellette – az új bevándorlók ugyanazokra a helyekre járnak –, de nem ismertem fel. Akkor, most, bármikor, nincs ebben semmiféle különbség, mert nekem kétségtelenül az jutott, hogy megöljem, így a végkimenetel mindig ugyanaz lett volna. A halál után úgyszemint minden kiegyenlítődik – mondtam Marának. „Nem”, mondta Mara, „éppen ellenkezőleg, a halált követően mutatkoznak meg a különbségek”. Rendben, beleegyeztem, vállaltam és tovább akartam lépni, mert tudtam, hogy Marával nem érdemes vitatkozni. Még ha a végén be is ismerné a vereségét, azt úgy tenné meg, mintha az ő színlelt győzelme lenne. A színlelés tökéletes szó, abba az időbe visszavisz, amikor megismertem Dimitrije Donkiót. Marát akkor még nem ismertem, bár ugyanabban a városban élt és ugyanabban a parkban játszott, amelyben én is gyakran jártam, de az akkor hároméves kislányt jobban vonzották a babák és egyéb játékok egy komor, magányos katonánál, aki minden előírást megszegve egy padon feküdt és szundikált. Amikor tizenhét évvel később megismertem a belgrádi Filológiai Karon, ő és én is azon voltunk, hogy elfelejtsük azt a parkot (természetesen sok más helylyel együtt), de valaki megemlítette Banja Lukát, s ez a név, váratlan folyosói visszhangjával, arra késztetett bennünket, hogy egymásra nézzünk, és attól a pillanattól kezdve, ha lehet így mondani, nem is vettük le egymásról a szemünket. És rögtön kimondom: Mara az én lelkiismeretem. Mara az én jobbik felem. Mara az, aki megvalósítja mindazt, amit én csak ígéretetek. Az már bizonyos, hogy nélküle már nem is lennék, vagy csak valamilyen felismerhetetlen kiadásban, ki tudja, milyen néven. Még ez a történet, ez a Dimitrije Donkióról szóló elbeszélés is részben Maráról szól, függetlenül attól, hogy hogyan is mondom el. És akárhogyan is próbálkozom vele, mindig sikertelen kísérlet lesz, figyelmeztettem is Marát, mert vannak olyan dolgok, olyan emberek, események, amelyek nagyobbak a szavaknál, amelyek túllépjék a mondatok kerületét, és meghaladják a történet határait. Dimitrije Donkió közülük való volt, mondtam Marának.

A történet

Banja Lukában ismerkedtünk össze, a kaszárnnyában, ahol a katonai szolgálatunkat kellett letöltenünk. Belgrádként mutatkoztunk be egymásnak, bár ő Újbelgrádban, én meg Zimonyban laktam. Hozzám lépett – miközben arra vártam, hogy beírjanak a katonai nyilvántartásba, és egyenruhát adjanak –, lehajolt (magasabb és testesebb volt nálam), és ezt súgta a fülemben: „megtudtam, hogy te belgrádi vagy, hál’ istennek, mert ha más hangot vagy kiejtést hallok, úgy érzem, megőrülök. Mindegyikü-

ket jól el kéne náspángolni, nemde?” Nem válaszoltam, ő pedig gyorsan odébbállt. Most már sajnálom, hogy nem voltam elég következetes, és nem válaszoltam neki állandó hallgatással, de akkor megfélemlítettek a különböző történetek, amelyeket a bevonulásom előtt hallottam, miszerint a katonai hírszerző szolgálat tudja, hogy kik voltak benne a néhány évvel előtti belgrádi egyetemista tüntetésekben.⁴ Az én szerepem jelentéktelen volt – tagja voltam a jó hangzású testületek és bizottságok egyikének, de valójában legfeljebb három alkalommal vittem különböző iratokat azokba az épületekbe, amelyben más, nyilván a miénknél fontosabb bizottságok ülészttek. Tőlük azonban soha semmilyen papírt nem kaptam vissza cserébe, ami azt jelenthette volna, hogy egy olyan munkacsoport tagja voltam, amely anyagot szolgáltatott valamelyik bizottság munkájához, de munkám csekélységének hangsúlyozása nem csillapította aggodalmam. Belgrádban hallani lehetett azok viszontagságairól, akikről mindenki tudta, hogy csupán néma követői voltak az eseményeknek. Egyesek közülük például nem voltak képesek többé rendszeresen letenni a vizsgáikat, míg másoknak az útlevelei tűntek el varázsütésre, vagy nem kaptak állandó tartózkodási engedélyt a fővárosban, megint másokat pedig gyorsított eljárással katonai szolgálatra küldtek. Tudomásom szerint senkivel se történt komolyabb baj, de a katonaság annyira sötét helynek tűnt, hogy aggodalmam igazoltnak tűnt. Valószínűleg ez is oka lehetett a Dimitrije Donkić iránti bizalmatlanságomnak, bár semmi sem keltett bennem gyanút, minden a szokásos módon zajlott. A következő két-három napban folyamatosan érkeztek az újoncok a laktanyába, és a kezdeti káosz lassan renddé alakult át. Megtanultuk, hogy hol van az ágyunk, hol a hálóterem, és hogy milyen vonalban legyenek a lábujjaink az épület előtti reggeli sorakozón. Tizedekbe szerveződünk, amelyek csapattá formálódtak, tizedest és őrmestert kaptunk, hadnagyokat és főhadnagyokat. Faládákat kaptunk a holmink tárolására, néhány nappal később pedig fegyvert is, ki puskát, ki automatát vagy géppuskát.⁵ Előtte azonban megtörtént az első kollektív zuhanyozás, mely tele volt obszcén dolgokkal és azok zaklatásával, akik bármi módon kilógtak a sorból, melynek köszönhetően gyorsan kialakulhattak az új szövetségek és különböző csoportok, amelyek arra törekedtek, hogy megmutassák, a túlélés a kaszányában lehetetlen, ha nem tartozol valamely csoporthoz. Voltak azonban, akik eléggé kitartónak bizonyultak abban, hogy önállóak maradjanak, és megőrizték egyéni státusukat, ami egy ideig nekem is sikerült. Aztán behódoltam. Ugyanis az első napokban és hetekben Dimitrije Donkić állandóan körülöttem ugrándozott, kérdezősködött és vizsgálódott. Folyamatosan kölcsönkért valamit, aztán, ha megkapta azt, amit kért, nem volt szándékában sem, hogy azt időben visszaadja,

hogy aztán egy szokatlan ajánlattal hozakodjon elő, vagy egy kis ajándékkal, mondjuk egy doboz nápolyival, újságpapírba csomagolva. A katonaságban, ahol a fiatal katona esze egyfolytában azon jár, hogy biztosan mindenki elfelejtette, és emberi lényként már nem is létezik, ezek az apróságok számára sokkal többet jelentettek itt, mint a civil életben. A katonaeletben minden ilyen cselekedet őszintének látszott, végtelenül tiszta volt, és bizonyos mértékben reményt adott az emberi jóság létezésére. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a kaszárnyában eltöltött időt a kegyetlenség és az emberiség hiánya jellemezte, mert a katonák között sok olyan akadt, aki, még ha különösen is hangzik, élvezte, hogy egyenruhát viselhet. S míg egyes katonákról – mint például rólam is – lerítt, hogy nem tudnak mit tenni a kétségbeesésükkel, ami nyomasztotta őket, mint a legsúlyosabb teher, addig sok más arcon elégedettség ült. Egyedül Dimitrije Donkić arca maradt változatlan, vagyis pontosabban mondva, az ő arcán mindkét kifejezés megjelent, attól függően, hogy kivel beszélt éppen.⁶ Nekem a kétségbeesett, másoknak az önelégült arcát mutatta, de azt semmi nem mutatta meg, ezek közül melyik a valódi. Nos, akárhogy is volt, folyamatosan engedtem neki, és lassan a befolyása alá kerültem. Ha akkor tudom, hogy ez hova vezet, minden másképpen lett volna. Viszont lehet, hogy akkor én sem élnék, és nem lenne, aki elmondja, hogy mi történt Dimitrije Rakunnal, Miša Vrabaccal, Redžep Zmijával és Goran Krpeljlyel. Igen, más szóval mindannyian halottak, mind, leszámítva engem, akit Tigrisnek hívtak. Ugyanis Blake tigrisről szóló versét szavaltam el. Először angolul adtam elő (Tyger! Tyger! burning bright in the forests of the night, what immortal hand or eye could frame thy fearful symmetry?), majd az én szerény fordításomban (Tigris, tigris, csóvafény éjszakáknak erdején, mily kéz adta teneked szörnyű és szép termeted?), mert mást nem ismertem.⁷ Tetszett nekik a vers, arra kényszerítettek, hogy még kétszer elszavaljam, aztán megtapsoltak. Ez mind a katonai étkezde előtt játszódott le, így a katonák beszólásai szinte várhatóak voltak („Basszon meg az a tigris!”, „Anyád egy nősténytigris, fiacskám!” és hasonlók). Ekkor Dimitrije Donkić azt mondta, hogy tekintettel arra, hogy hármójuknak már van, mint mondta, „állati” beceneve, itt az ideje, hogy én is kapjak egy ilyet, és hogy ezentúl mindenki Tigrisnek fog hívni. Nemsokára kis csapatunkat valaki Állatvilágnak keresztelte el, és Miša is, aki később csatlakozott hozzánk, megfelelő becenevet kapott – Miša Vrabac lett. Hozzánk való csatlakozása előtt, az Állatvilág megalakulása kezdetén Dimitrije Donkić és én párt alkottunk, mert mindketten belgrádiak voltunk, Redžep Zmija és Goran Krpelj, akik prištinaiak voltak, alkották a másik párt. Ezt követően egy ideig jóban voltam Redžeppelel, miközben Goran és Dimitrije el-

választhatatlan barátok lettek. Miša csatlakozásával minden megváltozott, mert egy ötödik tag bevonásával a csapat elveszítette saját egyszerű szimmetrikusságát, és ez az aszimmetrikus megosztottság világába vezetett el bennünket, ami együtt járt a titkos megbeszélésekkel, a befolyások átszerveződésével, a hazugságokkal, az előre nem látható fordulatokkal. Miša kezdetben csak velem barátkozott, ami arra ösztönözte Redžepet, Dimitrijét és Gorant, hogy megalakítsák – ahogy Miša meg én elneveztük – „az Állatok királyságának” első „ütős hármását”. Mišának nevezem, mert így mutatkozott be, holott a valódi neve Miodrag volt, de mindenki csak Mike-nak hívta. A Mike és a Miša nem túlságosan egybehangzó, ami minden bizonnyal zavarba hozta azt, aki egy Miodrag nevezetű illetőt keresett. Amikor később Miša közelebbi barátságba került Dimitrije Donkićtyal, vagyis mikor rákényszerült arra, hogy közelítsen felé, akkor Redžep újra szövetkezett Gorannal, én pedig egyedül maradtam. De emiatt nem panaszkodom. A katonaságban az egyedüllet a legnagyobb kincs, ami azt jelenti, hogy a többség nem becsüli kellőképpen. Abban a pillanatban, amikor valaki megpróbál a magányba húzódni, rögtön – mintha csak az alkalomra vártak volna – ott terem két-három katona, és elkezdik őt szekálni a legkülönbözőbb módokon. Egy kívülállóknak valamiféle játéknak tűnhet az egész: először az egyik megpróbál gyors vagy lassú léptekkel a csoportból kiválni, vagy elkacsázni, de függetlenül attól, hogyan mozognak, az első úgymint mindig visszatér oda, ahonnan menekülni próbált. Feltételezem, hogy valaki a katonai vezetésben megijedt, hogy ez a magány a vég nélküli út kezdete, út az öngyilkosságba, ami megbélyegezné a hadsereget, és növelné azok számát, akik megszabadulni próbálnak a kötelező katonai szolgálattól.⁸ De egész idő alatt, magányosan vagy nem, éreztem, ahogyan Dimitrije ott guggol a hátam mögött és várja a megfelelő pillanatot, hogy minél közelebb kerüljön hozzám. Lassan jött felém, sietség nélkül, ügyesen nyert meg magának, nem engedte, hogy a maguk valóságában lássam a dolgokat. Az első fellépése után, az újoncokkal teli teremben, amikor ravaszul azon lovagolva, hogy mi, a nagyváros gyermekeiként, többet érünk azoknál, akik, ahogyan Dimitrije nevezte őket, csupán „szegény szerencsétlenek” voltak, akiknek az a sors jutott, hogy országunk városkáiban és falvaiban szülessenek, meglepetéssel jöttem rá, hogy ezekkel a szavakkal valamit megérintett bennem, ami nekem nem tetszett, és amivel könnyen el tudta érni azt, hogy hűséges kutyaként kövessem őt.⁹ Azonban nekem valami mást szánt. Míg a „kutyaszerepet” Redžep Zmija és Goran Krpelj kapták, addig én a csali szerepét kaptam avégett, aki miatt mindez történt. Ezt később tudtam meg, amikor Marával megpróbáltuk rekonstruálni az események menetét. Azokban a napokban mindig örömmel fu-

tottam ki az épület elé, amelyben néhány más csapat katonái voltak elszállásolva, és vártam Dimitrije Donkić megjelenését. Mindig tömördek információval érkezett, a kaszárnyáról, a külvilágról, bizonyos katonákról és tisztokról, és, ami a legfontosabb, egy dzsezva kávéval. Mindig tudta, hogy hol vannak olyan elhagyatott helyiségek, ahol kávézhattunk és beszélgethettünk. Kiderült, hogy hasonló a zenei ízlésünk, és hogy a kedvenc írói közé sorolta azokat, akiket én is mindig kedveltem, köztük volt Saroyan és Woolf és mindenekfelett Faulkner. Később, amikor Marával közösen megpróbáltuk összerakni az egész történetet, sehogy se tudtuk megérteni, hogy voltam képes annyira vakon bízni benne. Mondom, jó, hogy a követeléseim nem voltak nagyok – legalábbis kezdetben –, és az az igazság, hogy úgy hozzászoktam, akár egy függőséget okozó anyaghoz, amely ugyan nem szükséges a szervezet működéséhez, de jobban érezte magát az ember tőle, mint nélküle. A szörnyű üresség és kuszaság érzését okolhatnám most azért, amely átveszi az irányítást az ember felett, amikor az egy nemkívánatos helyzetben találja magát, mert akkor neki minden és mindenki jóindulatú gesztusa többet ér, mint a megszokott mindennapokban. Történt, ahogy történt, beleremegtem a várakozásba, hogy Dimitrije Donkićot lássam, ahelyett, hogy feltettem volna a kérdést, honnan tudja mindazt, honnan vannak bizalmas információi másokról és a különböző eseményekről. Ebből akkor számomra semmi sem volt fontos, mert Dimitrije Donkićtól megkaptam azt, ami után mindig is sóvárogtam: úgy viszonyult hozzám, mint egy világosan definiálható egyénhez, akinek felismerhető identitása van, rendelkező egyénhez, és nem pedig úgy, mint egy személyiség nélküli lényhez, aki egy volt a sok közül, ami megfelelt a katonaságnak, és annak, amivé a katonaság akart minket is átfőrnálni. Szombatonként, amikor tömegesen mentünk a városba, akkor látszódot igazán, hogy valójában mi láthatatlanok voltunk az emberek számára, hiszen úgy sétáltak el mellettünk, mintha nem is léteznénk. Ez különösen jól látszott a lányok tekintetéből, amely úgy hatolt keresztül rajtunk, mint valamiféle röntgensugár, és ha vettük a bátorságot, hogy megszólítsuk őket, csodálkozva néztek el a fejünk fölött, mintha ezek a furcsa a hangok a végtelen univerzum elveszett részlegéből érkeztek volna. Eközben az egyáltalán nem volt fontos, hogy az adott katona jóképű, magas vagy alacsony, hájból vagy izomból van-e. A végeredmény mindig ugyanaz volt. Azt hiszem, ez lehetett az az „univerzális katona”, akiről egykoron a lázadó Donovan énekelt. „Sohasem lesznek belőletek jó katonák”, mondta érdes hangon a hadnagy, és a szívem úgy dobogott, mintha azt mondta volna, hogy hazamehetek. „A háborúban”, folytatta, „a motorizált gyalogság tagjaként az átlagélettartam kb. hét perc körüli, a mi feladatunk az, hogy felkészítsünk

benneteket, hogy abban a hét percben jobbak legyetek bármelyik ellenfél-
nél.” Üdvözlő beszéddel zárta, és parancsot adott a reggelire való indulás-
ra. Lehajtott fővel követtük, mintha legalábbis a veszthelyre vezetnének
bennünket, és nem az ebédlőbe. A „hadnagy összehord minden szart”,
mondta Dimitrije Donkić reggeli közben. „Még hogy hét perc, hiszem, ha
látom!” Dimitrije azt mondta, hogy ő olyan adatról tud, amely szerint egy
katona átlagos élettartama két óra húsz perc! Az asztalnál levő katonák
hóbörögni és lökdélőzni kezdtek, mintha a háború már elkezdődött volna,
ők pedig megnyerték az első fontos csatát. Dimitrije vigyorogva szólt oda
nekem az asztal fölött: „Ez ránk nem érvényes, mi örökké élni fogunk.”
Elmosolyodtam, és legyintettem. A másik kezemmel pedig megpróbáltam
leszedni a tejeskávé fölét, de az csak nyúlt és nyúlt, és fehérkés darabkák
úszkáltak a hullámzó felszínén. Sose szerettem a tej fölét, és akkor is csak
bámultam a csészét az asztalnál, és némán ismételtetem magamban: leg-
közelebb teát vegyél, legközelebb vegyél teát! Ennek ellenére teljesen nyu-
godt voltam. Dimitrije szavai minden kétséget kizáróan hatottak rám, an-
nak ellenére is, hogy meg voltam győződve arról, hogy mindezt csak kitalálta,
és hogy a hadnagy adata volt a pontos. De pontosan ebben rejlik a vi-
gasztalás erénye, a reménynyújtásban, egy új hit megalapításában. Ebben
pedig Dimitrije nagymester volt, mi pedig köréje tömörültünk, akár az
éhes kiscsibék, tollászokdunk, akárhányszor foglalkozni kezdett valame-
lyikünkkel. Az egyik pillanatban a feszültség Redžep, Goran és köztem
akkora lett, hogy neki kellett összebékítenie bennünket, és ránk ijeszteni,
hogy kilép az „Állatok királyságából”, ha nem változtatunk a viselkedé-
sünkön. Meghallgattuk és megváltoztunk. A hadseregben megtanulod
azt, hogy semmit sem szabad halogatni, és minél gyorsabban reagálsz, an-
nál nagyobb szabadságot tudsz magadnak szerezni. Emellett Dimitrije
Donkić nem rejtette véka alá, hogy a koszovói albánokkal jó kapcsolatban
kell lenni, hisz rendkívül szervezettek voltak, és ők ellenőrizték a konyhát
meg az élelmiszerraktárt. A Redžepel való kapcsolatunk biztosította az ő
területükön való szabad bejárást, illetve a támogatásukat is élvezhettük,
amennyiben valamilyen összetűzésre került sor, de ami a legfontosabb, mi
kaptuk a legjobb adagokat, illetve húsfalatokat ebédre és vacsorára. Telje-
sen ismeretlen albán katonák köszöntek oda nekem a kaszárnyában, ciga-
rettával kínáltak, vagy kérték a segítségemet a városi postán az ajánlott le-
velek és csomagok nyomtatványainak a kitöltésében. És ha sürgősen be
kellett menni a városba, akkor mindig voltak kapcsolataik az őrségen, egy
katona, aki elfordult addig, amíg mi átugortuk a kerítést, vagy átbújtunk a
meglazult léceken. A kaszárnya területét lassanként ismertem meg. Elő-
ször le kellett magamban győzőnöm a hadsereg iránti ellenszenvemet, ké-

sőbb kezdtek el megmutatkozni a különféle utak és kirajzolódni a „titkos” helyek. Az egyik ilyen hely a könyvtár volt. Nem hittem a saját szememnek. Addig a pillanatig meg voltam győződve arról, hogy az egyetlen katonai könyvtár a Hadseregotthonban volt, Banja Luka központjában, de az zárva volt, amikor a városban jártunk, ami arra ösztökélt, hogy elpanaszoljam a hadnagynak, és engedélyt kérjek tőle, hogy egy kivételes kimenőt kérjek a városba, hogy könyveket vehessek ki magamnak. Ekkor tudtam meg tőle (miközben a kérésem után hangosan nevetett: „ti iskoláztok, *bazmeg*” mondta, „valóban azt hiszitek, hogy a hadsereg csak baszkodás, hogy olyan, mint az évi szabadság”), hogy a lakóépületünkkel szembeni kicsiny barakkban volt a garnizon könyvtára. Nem fedeztem fel ezt hamarabb, mert meg voltam győződve róla, hogy a kaszárnya azon részében csak irodák és raktárak vannak, ami még egy katonának sem tűnt túl érdekesnek. Kihasználтам az első szabad percemet, hogy megvizsgáljam a hadnagy állítását, és felfedezőútra induljak. Óvatosan közelítettem meg a barakkot, mintha egy csapat hóhér várna ott rám, lassan felemelkedtem, és bekukucsáltam az ablakon. Könyvespolcokat láttam és újságok halmazát az asztalon meg cigarettafüstöt, amelyet olyasvalaki eregetett, akit nem láttam. A könyvek látványától összefutott a nyál a számban. Felkeltem, leráztam a kezemről és a térdemről a földet, bekopogtattam, és válaszra se várva bementem. A katona, aki a könyvtárban dolgozott, nem volt túlságosan elragadtatva a jelenlétemtől, főleg akkor, mikor meghallotta, hogy én vagyok a jelölt az ő helyére, de én megnyugtattam, hogy a hadnagy is hangsúlyozta, hogy én csupán segéd leszek, amíg a könyvtáros katona haza nem megy. A könyvtár melleleg egy igazi kincstár volt. A könyvtárban nem voltak új könyvek és fordítások, viszont annál több volt ott a régebbi időkben kiadott könyv, amelyet az ember nehezen tudott könyvtárakban vagy könyvesboltokban beszerezni. Az asztalon levő halomnyi újság is igen csábító volt, legfőképp azért, mert a katonák csak ritkán vásároltak újságot, de ha mégis, akkor önzően őrizték, vagy azonnal kivágták belőle azokat a cikkeket, amelyek fontosak voltak a számukra. Utálok ürességgel teli újságokat olvasni, de ott, a könyvtári asztalon egy kupac szinte érintetlen újság volt, amely naponta az ország különböző helyeiről érkezett.¹⁰ Az olvasóterem egyik asztala attól a perctől fogva az „én asztalom” lett, melyen szinte mindig valamilyen könyv állt, amelyre abba a pillanatban éppen szükségem volt. A gyakori jövetelemnek köszönhetően valószínűleg többször is elmentem Miša Vrabac, vagyis Miodrag mellett, aki, mint később megtudtam tőle, szintén járt a könyvtárba, hetente többször. A katonaságban gyorsan megtanulja az ember, hogy senkire sem kell különösebb figyelmet fordítani (kivéve természetesen saját magára), főleg

nem a többi katonára, ezért érthető is volt, hogy miért nem ismertem fel addig, amíg egy őszi napon, két-három héttel a könyvtárban való első látogatásom után, ki nem nyílt a bejárati ajtó, és egy rövid idő után meg nem jelent egy apró termetű, ismeretlen katona. Miodrag volt az, de akkor még nem ismertem fel. Mindaddig az ajtóban állt, érzékelhető határozatlansággal, ameddig a könyvtáros katona nem mondta neki, döntse már el, hogy bejön-e vagy elmegy, de először is csukja be az ajtót, mert kinn fúj a szél. Olyan keserves hangon mondta ezt, mintha legalábbis orkán erejű szél tombolt volna, és nem egy lanyha őszi szellő, amely alig tudott egy-egy lehullott falevelet magával vinni. A katona először habozva előrelépett, majd még határozatlanabban visszament, és becsukta az ajtót. A könyvespolcok felé vette az irányt, majd hirtelen letért, odalépett az újsághalomhoz és leült az asztalhoz, ahol én is ültem, és már a Politikát lapozgattam. Ő pedig, ha az emlékezetem nem csal, a szarajevói Oslobodjenjét kezdte lapozgatni. Síri csönd lett, amelyben úgy néztünk ki, mint egy filmszalag lefagyott jelenete, amelyik megállt forogni. Ha még egy kis ideig ilyen dermedten ültünk volna, kiégünk, mint az a filmszalag. Aztán szerencsénkre a könyvtáros katona ásított egyet, erre én lapoztam, és azt tettem az újonnan érkezett katona is. Egy kicsivel később már ő lapozott az újságában, utána én is azt tettem, mire ő felém hajolt, és suttogva megkérdezte, hogy valóban nem emlékszem rá. Nyilván már átélt valami hasonlót: meg tudnának esküdni arra, hogy nem ismerik azt a bizonyos személyt, hogy aztán a következő pillanatban, a felidézése után rájösszönek, hogy ismerik őt valamilyen közös kalandból, amit, ki tudja mi okból, mélyen eltemettek magukban. Így bámultam a velem szemben ülő fiatalemberre, akinek arcáról fokozatosan kezdett eltűnni a mosoly, miközben követte a sikertelen próbálkozásomat, hogy behatoljak emlékeim magvába. Miután végül legyintettem, azt mormolta, hogy reméli, nem voltam agy mosáson. „Agymosáson”, kiáltottam fel, „hogyan jut ilyesmi eszedbe? Ez talán azt jelenti”, folytattam, „hogyan birkára vagy borjúra hasonlítok neked?” Rám nézett, és azt mondta: „Axolotl.” Szó nélkül maradtam. Több mint két éve nem hallottam ezt a szót, de akkor, két éve, volt egy olyan időszak, amikor naponta többször is hallottam. Hirtelen az emlékezetem felszínére tört az akkori arca annak a fiatalembernek, aki előttem ült. Az arca akkor még kicsit teltebb volt, a haja hosszabb, de a szeme változatlanul a régi volt. Azonnal eszembe jutott a neve is. „Mike”, mondtam, „lehetőséges ez?” „Igen”, válaszolta, „én vagyok az, csak hogy a nevem már nem Mike, hanem Miša.” Kezet nyújtott az asztal fölé, és ujjunk hegye összeért. A könyvtáros katona köhintett, én pedig hirtelen visszahúztam a kezem, felkeltem, és kimentem. „Holnap találkozunk”, mondtam kifelé menet, in-

kább magamnak, mint Mišának és a könyvtáros katonának. Néhány lépést tettem, a lábam egyszerre reszketni kezdett. Megálltam és visszánéztem. Ahogyan vártam is, Mike, azaz Miša nem jött utánam. Folytattam az utamat. Miközben lépdeltem a háló felé, a testem minden egyes sejtje azt ismételte: „Axolotl, axolotl.” Ha egy nappal azelőtt valaki megkérdezte volna tőlem, hogy mi az az axolotl, magabiztosan azt válaszoltam volna, hogy nem tudom, de most csak úgy hemzsegtek bennem a különböző adatok. Úgy éreztem magam, mintha egy óriási biológiai kabinetben lennék, és gondosan rendezett képek és rajzok között haladnék, amelyek egyenesen a képembe kiabálják a saját címüket. Az axolotlok – üzente az egyik nagyobb rajz – arról ismertek, hogy a lárváik nem mennek át a teljes átalakulás szakaszain, vagyis nem lesz belőlük szárazföldi állat, kopoltyújuk van, és a vízben maradnak. Csodálatos képességük van a regenerációra, amely nem korlátozódik a végtagjaikra, hanem kiterjed a testük többi részére is, sőt még az agy kisebb fontosságú részeire is. Sokan hallottak már a gőtékről, azonban kevesen tudnak az axolotlok létezéséről, míg néhányan olvasták is Cortázar történetét, amelyet ember kezd el mesélni, de az axolotl fejezi be, addig én 1968 májusában hallottam először erről a szóról, az egyetemista zavargások idején.¹¹ Nem volt elképzelésem a szó jelentéséről, létezéséről csak néhány évvel később hallottam egy természettudományi filmnek köszönhetően, amit fél szemmel néztem a tv-ben, és Cortázar történetének olvasása után meg voltam győződve arról, hogy Cortázar valójában axolotl, aki képes volt emberhez hasonló testet teremteni magának. Mike mondta ki először ezt a szót, amikor az önkéntes egyetemisták csoportjához szólt. „Jól jegyezzétek meg ezt a szót – axolotl –, mert ezt kell kimondanotok, ha az épületben vagy az udvaron bárki rákérdezne a jelszóra. Mellesleg”, folytatta, „ez nem az én nevem. Mike-nak hívnak. Örülök, hogy itt vagytok, és tudom, hogy jól együttműködünk majd.” Megfordult és elment, én pedig gyorsan lejegyeztem magamnak a jelszót, nehogy idő előtt elfelejtsem, majd tovább hallgattam a Bölcsészettudományi Kar udvarában a tüzes szónoklatokat. Már nem is vagyok biztos abban, hogy mi volt a mi feladatunk, abban sem, hogy ezeknek a kötelezettségeknek egyáltalán eleget tettünk-e. Összejöttünk, beszélgettünk, néhanapján veszekedtünk, de nem emlékszem, hogy azt mondták volna, hogy tegyünk valamit, kivéve azt a pár alkalmat, amikor néhány üzenetet vagy jelentést vitünk más testületekbe, akik hasonlóan befüstölt szobákban ülészek. Választ azonban sose kaptunk ezektől a csoportoktól, de az már nem is tartozott a mi hatókörünkbe, és az sem az én hibám volt, hogy a jelszót csak egyszer használtam, bár akkor nem is a belgrádi egyetemi városban voltam, hanem az újbélgádi aluljárótól próbáltam elmenekülni, ahogy csak a

lábam bírta, ahol a rendőrség megtámadott egy sereg egyetemistát, akik Belgrád felé vonultak. Nem emlékszem már az esemény minden részletére, pontosabban mondva: az esemény *nagyon kis részletére* emlékszem csupán. Lehet, hogy a tudatunk így próbál megvédeni bennünket a rossz emlékek negatív hatásától, nem engedi, hogy behatoljanak a testünkbe és lelkünkbe. Valahol kell lennie bennünk egy hivatalos cenzornak, azzal a feladattal, hogy ellenőrizze a pillanatonként ránk zúduló adatok fontosságát és érvényességét. Most már tudom, hogy az élet a fizikai és lelki érzékelőink ellenőrzésének hosszú láncolata, illetve azon pontok halmaza, amelyek meghatározzák a helyünket a térben, ahol élünk. Valószínűleg csak emiatt emlékszem a viszonylagos rendből a teljes káoszba való hirtelen átmenet pillanatára. A skandalás és vidám éneklés helyett kiáltások, sikolyok, jajszavak, átkok hallatszódtak, füst-, könnygáz- és porfelhő kíséretében.¹² Fejvesztve rohantam, kaptam egy rúgást a combomra, és gumibottal egyet a hátamra. A gumibot ütése annyira fáj, hogy úgy éreztem, mintha kettészakította volna a hátam, és futás közben állandóan azt néztem, mikor veszem észre, hogy az egyik felem leesik a földre, a másik pedig gyors vágóban átugorja. Később rájöttem, hogy Zemun felé futottam, valószínűleg a Zemun–Belgrád-útvonal mellett, és emlékszem, akár egy fotósorozatra, hogy kétszer-háromszor a bozótba vettem magamat, mihelyt meghallottam valamely autó hangját. És amikor már azt hittem, hogy biztonságban vagyok, a bokor mögül, tőlem balról megláttam egy civil ruhás embert, akiről azt hittem, hogy rendőrnyomozó, de ő felemelte a kezét, intett, hogy ne mozduljak, és azt mondta: „Axolotl!” Megálltam. Ismerős volt a szó, de semmihez se tudtam kötni. Aztán beugrott, és megismételtem. Az alak lassan felém közeledett, és az ügynök helyett Mike-ot láttam magam előtt. A ruhája gyűrött volt (mint ahogyan az enyém is), a bal szeme félig becsukva, a bal keze pedig élettelenül lógott. Javasoltam neki, hogy menjünk el a zemuni kórházba, hogy begipszeljék, de ő ellenezte a javaslatomat, és azt mondta: „Már bizonyára ellenőrzés alatt tartják az összes kórházat, nem mehetünk oda.” Nem tágítottam. Tovább győzködtem, de ő továbbra is ellenállt, mindaddig, amíg a távolban meg nem szólalt a sziréna. Akkor hirtelen megváltozott, és arra biztatott, hogy mielőbb érjünk a kórházba. Itt, most már látom, az emlékezetem becsapott, vagy csak a lelki cenzorom elhatározta, hogy megkímél egyes részletektől. Arra emlékszem, hogy a sürgősségi bejáratáig autóval mentünk, de arra már nem, hogy kerültünk autóba. Lehet, hogy taxi volt, az is lehet, hogy útközben megkértem egy ismerőst, hogy vigyen el minket a kórházig, ki tudná azt most már megmondani? Ugyanis a múltat illetően az ember sosem lehet eléggé biztos. Meg vagyok győződve róla, hogy az nem olyan megváltoz-

hatatlan, mint ahogy sokszor hallani róla, éppen ellenkezőleg, készségesen, bár rendkívül visszafogott módon, de változik, és így kihat az ember jelenére és jövőjére. Különböző úrlapokat töltöttünk ki, sokszor hamis adatokat írva be, mint ahogy Mike mondaná, hogy eltüntessük a nyomokat. Aztán egy ápolónő jött érte, ő felkelt, elmosolyodott és intett; a nagy fehér ajtó becsukódott utána. Röviden, akkor láttam utoljára. Nem csoda, hogy nem ismertem fel, amikor a helyőrségi könyvtár ajtajában állt. Ha hosszabb a haja, és az arcát fájdalom torzította volna, akkor talán eszembe jut, de így, rövid hajjal és a csaknem a szemöldökéig lehúzott sapkával ez egyszerűen lehetetlen volt. Szóval, nem találkoztam vele, de különböző történeteket hallottam róla, amikor a tüntetésekben részt vevő ismerősökkel találkoztam. A mozgalom, már ha ezt a zűrzavaros ötletek és jelmondatok gyűjteményét annak lehet nevezni, gyorsan hullott szét, részben saját magától, a hirtelen megfűkezése miatt, ami Tito beavatkozásának eredménye volt, részben pedig a rendőrségi és biztonsági szolgálatok ténykedése következtében, annak ellenére is, hogy Tito ígérete az volt, hogy semmilyen intézkedést nem foganatosítanak a tiltakozás kezdeményezőivel szemben. Az emberek viszont eltűnöztek, búcsúzó vagy magyarázat nélkül léptek le, és minden próbálkozás a mozgalom megújítására, bár nem formális és magánlakásokban szervezett módokon zajlott, bizalmatlan vizsgálódással és a kevésbé ismert személyek igazoltatásával kezdődött, ami végeláthatatlan civakodáshoz, veszekedéshez és sértődött távozásokhoz vezetett. De ez történik, ha nincsenek világosan megfogalmazott célok, nincsenek világosan bemutatott szándékok, és ennek senki sem szentel figyelmet. A néhány hónap alatt, amíg a mozgalom haldoklott, mint egy megsebzett és tehetetlen oroszlán, megtudtam, hogy Mike volt a tüntetések egyik fontosabb részvevője, a legbelső kör tagja, és valószínűleg annak a legendás főbizottságnak is, melynek hét tagja volt (vagy a másik verzió szerint csak öt), és a végsőig vezette a tiltakozást, vagyis addig a pillanatig, amíg meg nem oszlottak Tito ígérete és a békülő jobb miatt. Azt mesélik, hogy Mike és a bizottság még egy tagja kifejezetten ellene volt mindenfajta békülésnek, és azt hangoztatták, hogy folytatni kell és befejezni az elkezdett munkát. („A munkások és a polgárok már a mi oldalunkon állnak, ha sikerül magunkhoz szólítani a katonákat is, akkor a komcsik szedhetik a sátorfájukat”, állítólag akkor ezt mondta Mike.) A bizottság többi tagja viszont habozás nélkül a tüntetések felfüggesztését támogatta, majd heves vita után Mike-nak és a követőjének be kellett látniuk vereségüket, és le kellett mondaniuk. Így a tüntetések befejeződtek, a diákok kozarai kolót jártak, közben Titót dicsőítő parolákat kiáltoztak. Csúpan néhány napra rá Mike-ot és a másik egyetemistát a rendőrség tájékoz-

tató jellegű beszélgetésre hívta. Nem voltak benn sokáig, a kihallgatás talán néhány óráig tarthatott, de amikor kijöttek, azt beszélük, Mike már nem volt többé ugyanaz az ember. Belgrádban maradt, egyfajta illegalitásban, megszakitva a kapcsolatot mindenkivel. A rendőrség állítólag nem bántotta, mert valószínűleg – az apjának köszönhetően, aki ezredes volt – erős védelmezője akadt. Ez a védelmezője, azt beszéltek, megtiltotta a Mike elleni bárminemű kényszerítő intézkedést az információk megszerzése céljából, úgyhogy a vele történt események a kényszerített feledés homályába veszttek. Két év lehet hosszú vagy rövid idő, attól függően, hogy mivel töltötték el. Az én fejem a két év alatt színültig megtöltődött különböző adatokkal és tudással, mivel úgy döntöttem, hogy minél hamarabb leteszek minden vizsgát, és befejezem tanulmányaimat. Ezeknek az adatoknak a nagy száma valószínűleg hozzájárult a tüntetésekkel kapcsolatos történeteknek az emlékezetemből való gyorsabb eltűnéséhez. Tehát nem igyekeztem feledni, hanem a különböző tantárgyak tömérdek információi kiszorították a „forradalmi korszakomból” származó emlékeimet. Tudtam, hogy semmit sem lehet teljesen elfeledni, hogy van arra lehetőség, hogy az elnyomott dolgok is egyszer felszínre kerüljenek, de vállaltam kellett valamiféle kockázatot. Mike-ot, ha láttam is valaha, nem ismertem volna fel, mert azt beszéltek róla, hogy az álcázás nagymestere lett. Az a tény, hogy hadseregbe került, csak egyet jelenthetett: hogy a védelmezője, akárki is volt, már nem rendelkezett akkora hatalommal mint korábban, de azért volt valaki más abból a sötét időszakból, magas beosztásban, aki attól félt, hogy Mike nyilvánosságra hozza azokat az adatokat, amelyek sehogyan sem kerülhettek a közvélemény elé. Természetesen ezt mind csak kitaláltam, és legkisebb sejtelmem sem volt arról, hogy milyen jellegű információk lehettek azok, de úgy tűnik, jó irányban tapogatóztam. Ugyanis az események, amelyek következtek, meggyőztek arról, hogy azok, akik Mike-ot keresték, valahogy tudomást szereztek rólam és hittek abban, hogy majd én elvezethetném őket hozzá. A tény, hogy egyedül nem tudtak volna rátalálni, azt bizonyította, hogy ők sem álltak közeli kapcsolatban a hatalommal, ami még veszélyesebbé tette őket. Például egyszerű betekintéssel a regruták, illetve a katonák névsorába megállapíthatták volna, hogy Mike pontosan hol tartózkodik, de még ehhez az egyszerű eljáráshoz is szükség volt a katonai szervek jóváhagyására, amivel szemlátomást nem rendelkeztek, úgyhogy az is lehetséges, Mike védelmezője mégis rendelkezett bizonyos mértékű hatalommal. Ezt akkor, különösen kezdetben, nem így értettem, de most belátom, hogy gyanút kellett volna fognom, amint először elutasították az útlevílkérelmemet. Semmi nem volt könnyebb, mint kivenni az útlevelet, de nálam mindig valami hiányosságot ta-

láttak: vagy azt állították, hogy az irataim eltűntek, aztán, hogy elévültek, egyszer pedig visszaadták, mert a cirill betűs nyomtatványt latin betűkkel töltöttem ki, ami állítólag szabálysértés volt. Rendben, gondoltam az egyik ilyen eset után, a dokumentumok és az űrlapok valóban elveszhetnek, de miért történik ez mindig énvelem? A tisztviselőnő a tolóablaknál azt bizonygatta, hogy minden rendben van, és egy darab papirozt adott, amit lepecsételt. Majd elegendő lesz azt felmutatnom, és minden ajtó megnyílik előttem. Ez valóban így is nézett ki, amikor egy új űrlappal és a dokumentumaimmal megjelentem: a tolóablaknál felmutattam a lepecsételt papirozt, azonnal bevezettek, nyilvántartásba vették a kérelmemet, és azt mondták, hogy jöjjenek hét nap múlva. Amikor egy hét múlva megjelentem, az útlevél továbbra sem volt kész. Ha jól emlékszem, a legfőbb kifogás a fényképpel volt kapcsolatos, a rajta levő fehér pontok miatt. Megmutatták a fényképet, és valóban flekkes volt, mintha valaki joghurtot evett volna rajta, pedig meg voltam bizonyosodva róla, hogy nem olyan volt, amikor otthon előkészítettem a szükséges dokumentációt. Mégsem szoltam semmit, merthogy különböző csodák történnek, hanem álltam és bámultam a fényképre, mintha az megmondhatná, hogy mi történt valójában. Semmit nem mondott, a tisztviselőnő viszont szinte kizúszkolt a helyiségből, hogy megint menjek fényképezkedni, hogy új fényképeket hozzak, amikor pedig ezt megtettem, akkor egy földszinti irodába küldtek. Ott arról tájékoztattak, hogy előbb le kell szolgálnom a katonaságot; utána a fiatalember, aki ezt elmondta, gúnyosan nevetett, hogy talán majd utána utazhatok oda, ahova csak akarok. „Miért talán”, kérdeztem, „mit jelentsen ez?” „A talán annyit jelent, hogy talán, és semmi többet”, mondta a fiatalember. „Majd miután leszolgálod a katonaságot, akkor megérted.” Abban az időben mindezekről úgy gondolkoztam, mint a véletlenségek és egybeesések összefonódásáról.¹³ Az én szerepem az egyetemista tiltakozásokban annyira csekély és jelentéktelen volt, hogy egy pillanatra sem jutott eszembe, hogy valamelyik titkos vagy nyilvános szolgálat ugyanarra a listára tesz, amelyen már rajta vannak a júniusi események főszereplői. Akkor politikailag tudatlan voltam – és valószínűleg az vagyok most is –, aki naivul hitt a választás szabadságában és a valóság másmilyen megítélésében. Az a gondolat, hogy valaki hatással lehet az életem különféle dolgaira, olyan volt számomra, mint egy epizód egy rossz fantasztikus filmből, az elképzelés pedig, hogy valaki visszaélhet a helyzetemmel a társadalmi és a jogi normák megsértésében, egy magas lázban szenvedő személy félrebeszélésére hasonlított. Mindezt nem magyarázokásképpen mondom, különben ha azoknak, akik mindezt kitalálták, nem lett volna világos elképzelésük arról, hogy mit akarnak megtenni, akkor abból semmi nem törté-

nik meg. Néha csak akaratlan cinkosok vagyunk, akiket az ár azon az úton visz, amelyet ő választ, és amelyen tőlünk nem várnak semmi különöset. Azonban a dolgok lényege azok kezében van, akik ellenőrizték az állítólagos árt. Mindent be lehet úgy állítani, hogy valaki számára véletlennel látsszon, valaki másnak pedig egy előre meghatározott, elkerülhetetlen sorsnak. Ebben az értelemben Dimitrije Donkić szakmájának a mestere volt¹⁴, kiváló táncoktató, aki tanítványait vezetve, észrevétlenül azzá lett, akit vezetnek, és így arra ösztökélte a tanítványait, hogy olyan dolgokat fedjenek fel előtte, amelyeket különben soha nem mutattak volna meg neki. Valaki, abban bizonyos voltam, kihasználta az új útlevél igénylésére benyújtott kérelmemet, hogy Banja Luka és Dimitrije Donkić felé irányítson, és teljesen lehetséges, hogy nem volt pontos információjuk Miša, illetve Mike kinézetéről, ezért szükségük volt valakire, aki felismerné és megkönnyítené Dimitrije Donkić munkáját. Nem bírom ezt magamnak megbocsátani, habár lényegében nem vagyok vétkes, de érzem, hogyha megismétlődne ugyanaz a helyzet, mindent ugyanúgy tennék. Érdekes, hogy amíg mindez lejátszódott, senki nem emlegette az egyetemista tiltakozásban való részvételemet, még ott sem, ahol azt elvártam: a biztonságért felelős tiszt irodájában. Néhány nappal a kaszárnyába való megérkezésünk után úrlapokat kaptunk, amit ki kellett tölteni, azzal, hogy a kérdések többsége a külföldön való esetleges tartózkodásra vonatkozott. Azok, akik igenlő választ adtak arra a kérdésre, hogy van-e útlevelük, be kellett írniuk, hogy hová és mikor utaztak, és mit csináltak ott. Hivatkoztam a két angliai és az egy olaszországi utazásomra – mindhárom a hatvanas évek közepén volt, a tiltakozások előtt –, így aztán bekerültem azok közé, akiket beszélgetésekre hívtak be. A délelőtti tanítás ideje alatt mentünk, egyenként, néha talán ketten-hárman is egyszerre, már nem emlékszem, egyedül a csendre emlékszem abban a helyiségben, ahol arra vártunk, hogy a biztonsági tiszt behívjon bennünket beszélgetésre. Az utazásaimmal kapcsolatos kérdések könnyen előreláthatók voltak: mikor utaztam, miért és kivel, meddig tartózkodtam ott, és a második angliai utazásom esetében, hogy miért mentem oda megint. Elkezdtem volna válaszolni, de a biztonsági tiszt leállított, és azt mondta, hogy előbb azt szeretné megtudni, hogy ki fizette a menetjegyet. „A szüleim”, válaszoltam. Miért nem magam fizettem, érdeklődött a biztonságért felelős tiszt. „Hol hallotta, hogy egy egyetemistának annyi pénze van?”, válaszoltam neki a kérdésemmel. „Nem minden egyetemista egyforma”, mondta a biztonságért felelős tiszt, és megkérdezte, hogy kinél tartózkodtam. Óvatosan válaszoltam, hogy szüleim barátainál voltam Londonban. Valójában Birminghamben voltam, de úgy döntöttem, hogy azt elhallgatom. Ugyanis a szüleim barátai-

tai még a háború befejezése előtt elszöktek Jugoszláviából, a királynak és kormányának a szimpatizánsaiként sikerült kijutniuk Angliába. Egy hónapot töltöttem náluk, amely a szerb tragédiáról, a kommunista árulásról és a szövetségesek hazugságairól szóló intenzív tanfolyamra emlékeztetett, valamint a csetnikmozgalom és vezetője tragikus sorsáról szólt. Minden hétvégén egy nagy parkba vezettek, ahol a csalódott royalisták, csetnikek és antikommunisták gyülekeztek, akik között biztosan ott voltak az akkori jugoszláv hatalom álcázott ügynökei is. Amikor megszomjaztunk a hosszú beszélgetések után, elmentünk sörözni valamelyik közeli pubba, és mérgesen dobáltuk a nyílveesszőket a kerek célpontba. Minden nyílveessző – úgy éreztem – valamelyik vörös kommunista szívnek volt szánva, abban az időben az enyém nem tartozott közéjük. Mint általában, akkor sem tartoztam senkihez.¹⁵

Endnotes

¹ Tudom, nem túl meggyőző ez a mondat, de nem sikerült jobbat találnom. Mindenesetre, egyáltalán nem szerettem volna, hogy úgy hangozzék, mintha igazolni próbálnám a tetteimet. A gyilkosság az gyilkosság, ez egyértelmű, és nem magyarázható valamiféle kisebb baj választásával, különösen akkor, amikor a történet háttérben fellelhető a bosszú lenyomata. Vajon én álltam volna bosszút, vagy az egykori adósságot próbáltam megfizettetni, vajon a személyiségében láttam a jelképét mindannak a rossznak, ami néhány évtizeddel később végigsöpört a világnak azon a részén. De most már semmi sem számít. Ugyanis a történetek létezéséhez egynél több tanú szükségeltetik, mert az igazságnak mindig legalább két oldala van. Mert hogyha csak egy oldala van, akkor valami nincs rendben – vagy a történettel, vagy az igazsággal. E sorokat olvasván az én jó Marám biztosan a homlokát ráncolja, majd elmereng, és elgondolkodva néz rám, holott valójában nem is lát. És tudom, hogy mit fog tőlem később kérdezni, de már most rettegek attól a perctől. Pontosabban részint rettegek, részint örülök neki. Az ember mindentől kifáradhat, akkor miért ne fáradna ki önmagától? Kiváltképp önmagától.

² Ha akkor valaki azt mondja nekem, hogy ez a történet Torontóban fog véget érni, vállon veregettem volna, és azt mondtam volna neki, hogy foglalkozzon a saját dolgával. Ha még távolabbi városok felé vezetett volna, mint mondjuk Winnipeg vagy Saskatoon, vagy netán Calgary, akkor figyelmeztettem volna, hogy e városok olyan helyeken épültek, amelyek egyáltalán nem felelnek meg annak a szerepnek, amelyek miatt felépítették őket. Azok az emberek mind téves helyen élnek, legtöbbjük állandó fülzúgásban szenved, szédelegnek, soványak, alultápláltak, tekin-

tetük homályos, fogaik megritkultak, bajszuk sötét, akár az éjszaka. De mit ér, hogy mindezt akkor mesélem, amikor úgysem hallgat meg senki. A jövővények úgyis mindig mindent jobban tudnak az őslakosoknál.

³ Az, hogy én megjegyeztem vagy netalán elfelejtettem valamit, nem jelent semmit. Mindenki a saját módján emlékszik, mindenki egyedül éli a saját világát, mindenki azt hiszi magáról, hogy ő az egyetlen olyan gondolkodó lény, amely létével lehetővé teszi, hogy élvezzük azt, amit a valós világnak látunk.

⁴ Semmi se tud úgy kihozni a sodromból, mint az, ha valaki büszkén azt állítja, hogy részt vett az 1968-as belgrádi diákzavargásokban. Mégis, miféle zavargások, micsoda nonszensz! Az egész csak egy nagyon jól eljátszott bohózat volt. És ha néha olyan kijelentésekbe ütközöm, hogy az egyetemista megmozdulások jelentették a szerbiai ellenzék megalakulásának meghatározó pontját, akkor az allergia tünetei jelentkeznek nálam – a kezem azonnal remegni kezd, könnyezik a szemem, piros az arcom, folyik az orrom –, és akkor sürgősen ki kell ütnöm a fejből a már említett kijelentést, mielőtt még duzzadt kelések borítanak el a tenyeremet, valamilyen sötét folyadékkal töltve, amely bűdös, mint a pokol. Mara erre most azt mondaná, hogy az ember csak ne emlegesse a poklot, kivéve, ha nem ott szeretné végezni. Én meg természetesen azonnal elhallgatok, és csak hallgatok, mint a sír. Mégis, ki választaná szabad akaratából a poklot, és ki akarná valamelyik bugyrában végezni? Így hát, hogy ne kerüljek a pokolba, hallgatok, mint a csuka, miközben ezek a tudatlanok terjesztik a meséket a diákvezetőkről, az elkötelezett értelmiségiekről, a politikai baloldalról és a politikai jobboldalról. Ezek mind dajkamesék. A zavargások ideje alatt Belgrádban szinte semmi említésre méltó nem történt, kivéve azt az egyedüli ténytet, hogy a hatóságoknak egy napnál több kellett a rendbontások megfékezésére. Végül is ez számukra kiváló alkalom volt a fiatal tüntetők teste feletti fegyelem gyakorlására, és örömmel éltek is az alkalommal. Az idő alatt a hatalom kiszolgálói egyre jobban elbizonytalanodtak abban, hogy támogassák-e a diákokat, vagy ne. Tito ugyanis a tüntetések közepette elhallgatott, és nem mutatott példát arra, hogyan is kellene kezelni az ilyen helyzeteket. Akkor jó néhány napig mindenki Tito hangja miatt aggódott, és várt. Az idő alatt a diákok jól elszórakoztak a bölcsészkar udvarában, rendezvényeket és művészeti eseményeket tartottak, közben állandóan figyelték, hogy mikor fog végre Tito megszólalni. Íme, ezek voltak azok a híres diákzavargások – valójában várakozás arra, hogy Tito mindenkinek megmondja, hogy mi a teendő. És amikor végre tiszteletét tette a tüntetők előtt, zajos ünnepléssel köszöntötték. És minden maradt a régiben.

- ⁵ Nem akartam hinni a fülemnek, amikor a százados parancsba adta, hogy osszák szét a géppuskákat a volt és a jelenlegi egyetemisták között. „Egy művelt katona”, ordította a százados, „egy igazi ajándék minden egység számára. Ezenfelül sokkal több figyelmet fordít majd a fegyverére, valamint jobban elsajátítja a céllövészet fortélyait is.” Röviden és tömören ez azt jelentette, hogy attól a naptól fogva plusz tizenkét kiló vassal a vállamon fogok kivonulni a hálóterem elé. Szerencsére – annak köszönhetően, hogy a seregben sok katona az ország szegényebb részeiből származott, mindig le tudtam fizetni valakit, hogy aprópénzért vigye ezt a fém-szörnyeteget. Még bérbe is adtam azoknak, akik fényképezkedni akartak velem, hogy elküldhessék barátnőjüknek, akik otthon várták őket.
- ⁶ Napokig tudnék beszélni arról az arcról, ami akár egy fakó léggömb, ott lebegett mindannyiunk feje felett, szükség szerint változva: a kétségbeesetteknek a kétségbeesett arcát mutatva, a gondtalanokra mosolygott, mintha hozzájuk tartozna, a többi magányos lélek számára pedig áldott lényként jelent meg, az egész világ számára jóssággal telítve. Így jutott be az álmaimba is. Azt álmodtam, hogy egy végtelen síkságon futok, miközben Dimitrije Donkić arca a fejem fölött lebeg, harci színekkel bemázolva, akár egy indián. Amint az álombeli síkság végére értem, ez az arc leereszkedett elém, olyan szavakat ismételve, amelyeket nem hallottam és nem értettem, ám akkor felébredtem, és – tudván, hogy számomra már nincs több alvás –, fejemet a kezemre támasztva bámultam ki a sötétségbe, amely türelmesen várt rám az ablak túloldalán.
- ⁷ Nem is tudják elképzelni azt a meglepetést, amikor rátaláltam a könyvtár egyik polcán egy Blake-verseskötetre Marko Grčić fordításában, zágrábi kiadásban. Tekintettel arra, hogy nem rendelkeztem egyetlen belgrádi fordítással sem, ez állt a rendelkezésemre:

Tigris, tigris, csóvafény
Éjszakáknak erdején,
Mily kéz adta teneked
Szörnyü és szép termeted?

Mily mélyben, ég-tájakon
Izzott a szemed vakon?
Volt tüzét felkapni vész?
Volt-e megragadni kéz?

Szived izmait mi csel
És mi váll csavarta fel?

És mikor vert, volt erő,
Kéz-láb, dacra vakmerő?

Volt pöröly? és lánc-e, több?
Mily kohón forrt a velőd?
Volt üllő? volt vad kapocs,
Gyilkos présével dacos?

Hogy a csillagfény kigyult
S az ég nedves könnye hullt,
Rád mosolygott Alkotód?
Ki bárányt is alkotott?

Tigris, tigris, csóvafény
Éjszakáknak erdején,
Mily kéz adta teneked
Szörnyü és szép termeted?
(Kosztolányi Dezső fordítása)

Természetesen az ilyenfajta tigris távol állt tőlem, de ez nem gátolt meg abban, hogy az ő rémisztő hasonlósága iránt vágyódjam. Ha valóban ilyen tigris lettem volna, akkor azt hiszem, minden másképp történt volna, vagy egyáltalán nem is játszódtott volna le... Valójában túl sokat nyavalgom olyan dolgok miatt, amik meg sem történtek, ahelyett, hogy inkább azokkal foglalkoztam volna, amelyek valóban le is játszódtak. A tigris csak az álmom volt.

⁸ Mégis mit kell itt magyarázni? A katonai szolgálat alóli felmentés utáni vágyakozás normális jelenség volt, főként akkor, ha városi ember volt az illető, aki sokat utazott és művészettel foglalkozott, íróként, festőként, tervezőként vagy zeneszerzőként. Már maga a gondolat, hogy egy évet elvesznek az életedből, felsőbb hatalmakra vagy annak szükségességére hivatkozva, hogy szolgálni kell a népet – borzalmas volt. Az egyetlen kiút ebből a nyomorúságból egy olyan orvosi szakvélemény volt, amely igazolta a rossz egészségügyi vagy mentális állapotot. Ám ahhoz jó kapcsolatok kellett és jól el kellett játszani azt, hogy valóban valami bajod van. Ez természetesen negatív következményekkel is járhatott, jó néhány olyan embert ismerek, akik öntudatlanul felcserélték a megjátszott státusukat a valódi énjükkel, amelyet aztán már nem kellett eljátszaniuk. A másik végletbe pedig azok tartoztak, akik mindenáron le akarták

szolgálni a katonaságot. Ezek főképp kisebb településekről származók, földművesek és kereskedők voltak, akiknek a letöltött katonai szolgálat tekintélyt, egyes helyzetekben pedig előnyt hozott, sőt voltak olyanok, akiknek a katonai szolgálat jelentette a legmagasabb fokozatot, amit életükben elérhettek. Az, hogy mi a kibúvót kerestük a katonai szolgálat alól, számukra érthetetlen bolondságnak tűnt, példátlan örültségnek, amelyet egyedül a nagyvárosi élet rossz hatásának tudhattak be.

⁹ Még ma is teljesen érthetetlen a számomra. Képtelen vagyok megérteni, hogyan tudott egyszerre vonzani és ugyanakkor taszítani is. Megpróbáltam például az ő hatókörén kívül maradni, és napokig más katonákkal társalogni, elkerülve azt is, hogy az ebédlőben egy asztalhoz üljek az Állatkirályság tagjaival. De Dimitrije Donkić türelmes volt, egy szfinxnél is türelmesebb. Eljátszotta, hogy ezt nem látja, habár semmi sem kerülhette el a figyelmét. Néha már arra gondoltam, hogy a kaszárnya összes szegletébe belelát. Természetesen túlzok, de ez az egyik lehetősége annak, hogy az ember helyreállítsa a megrendült önbizalmát. Teljesen világos, hogy Dimitrije Donkić nem rendelkezett akkora hatalommal, amilyennel felruháztam, például az sem igaz, hogy mindent tudott mindenkiről, de ez volt az én önvédelmi módszerem. Felnagyítva őt felnagyítottam magam is; hatalmat adva neki, magamnak is hatalmat adtam. Valójában belátom, hogy mindketten parányiak voltunk, olyannyira, hogy szinte észre se vettek bennünket.

¹⁰ Egyszerűen hihetetlen, hogy azok az újságok mennyire hasonlítottak ahhoz a vidékhez, pontosabban ahhoz a köztársasághoz, amelyből származtak. A Delo például fenntartotta a magas színvonalat és a szlovének bezárkózottságát; a Vjesnik a saját városi lakosságának a fennköltségét mutatta és a tengermellékiek pajkosságát; a szarajevói Oslobođenje a latin és a cirill írásmód keverésével a boszniai naivitást fejezte ki; a Pobjeda és a Nova Makedonija egyenlő mértékben fejezte ki a nyugtalanság érzését, míg a Politika egyértelműen a döntésképtelenségre világított rá, amely mindig is hatással volt a szerb nép történelmére. A szövegek írásmódjának egy komolyabb elemzése – erről meg vagyok győződve – a köztársaságok közötti különbségeket bizonyítaná, azokat, amelyeket már a grafikai tervezésben is megnyilvánultak. Ma már ez nem fontos, de annak idején ez a következtetés nyugtalanná tett.

¹¹ Igen, az egyetemista zavargások... Mennyire távolinak és jelentéktelennek tűnik ez ma, annak ellenére is, hogy vannak olyan emberek, akik nagy erőfeszítéssel próbálják úgy bemutatni, mintha ez hozta volna meg a változást az akkori jugoszláviai társadalomba. Eközben azonban szem elől veszítik aényt, hogy ezek a lázadások nem voltak liberá-

lisak, és hogy a diákok nem követelték az egypártrendszer megszüntetését. Épp ellenkezőleg, teljes szívvel támogatták a kommunista párt újjászervezését, a rossz politikusoktól és hatalomtartóktól való megtisztítást. Tito volt a példaképük, és amikor személyesen hozzájuk fordult, akkor egyszerre mindenki elcsendesedett, mint a szél, és rögtön fel is függesztették a tiltakozásukat. A tüntetések ugyan felzaklatták a lakosságot, ám mégsem mozgósította őket arra, hogy felvegyék a harcot a hatalom ellen. Egy azonban bizonyos, mégpedig az, hogy a hatalom nem várt ilyen heves reakciót a diákok és az egyetemi alkalmazottak részéről. A tény, hogy nem reagáltak időben, a kommunisták közötti két vagy több áramlat meglétét bizonyította, ami egy bizonyos mértékben igazolja a diákok haragját, amit nincs szándékomban elvitatni. Engem csupán egyes résztvevők vagy elemzők azon álláspontja bosszant, mely szerint a lázongások valójában olyan változásokat akartak, amelyek aztán további demokratizálódás felé vezettek volna. Lehet, hogy a felszólalók közül valaki ezt meg is említette, de egyértelmű, hogy nem ez volt a diáktüntetések mozgatórugója. A történelem helyes értelmezéséről van tehát szó, illetve arról, hogy ez nem a demokrácia követelése volt, bár minden bizonnyal figyelmeztetés volt a hatalom számára, hogy ilyesmi is bekövetkezhet. Elég erről ennyit, egyelőre.

¹² Az évek során senki sem adott meggyőző magyarázatot arra, hogyan jutottak odáig, hogy a rendőrség megtámadja a diákokat, ahogyan arra sem derült fény, hogy ki tanácsolta a diákoknak, hogy ne vegyenek részt a csendőrséggel való verekedésekben. A diákok könnyen fel tudtak fegyverkezni láncokkal, szögekkel teli botokkal és hasonló „fegyverekkel”. De ha azt megtették volna, csak rontanak a helyzetükön, és egyértelműen elvesztették volna a polgárok és a művészek támogatását. Döntésük a „Gandhi-féle ellenállásról” éppen olyan mértékben volt helyes, mint amennyire helytelen és rosszindulatú volt a rendőrségnek a felvonuló diákok elleni támadásról szóló döntése. Nos, bárki is rendelte el a támadást, az meg volt győződve róla, hogy a diákok fel vannak fegyverkezve, és használni is fogják a botjaikat és köveiket, magukra haragítva így a polgárságot, ám szándékukat nem tudták megvalósítani. Épp ellenkezőleg, nemhogy a diákok nem voltak felfegyverkezve, még egyes rendőrök is megtagadták a diákok elleni támadást az első roham után. „Nem fogok tán gyerekeket verni, akik nem bírnak védekezni”, jelentette ki Vojislav Ilić rendőr. Az összecsapások után huszonnégy rendőrt felfüggesztettek.

¹³ Véletlen vagy szándékos egybeesés? Még ha egy teljes emberöltő állna is előttem, akkor se tudnám ezt eldönteni. Végtére is egyik véletlen sem

valódi véletlen, ahogyan egyik egybeesés sem lehet teljes. Akármelyiket is választom, valami úgyis kimarad. Ezért nem élek többé a döntés lehetőségével, pontosabban mondva, azt átengedtem másnak. Néha az a legegyszerűbb. Végére is, az élet állandó veszteségekkel jár, és mindaz, amiről azt hisszük, hogy hasznunk van belőle, egy szempillantás alatt veszteséggé alakul át csodálkozó szemeink előtt. Léteznek természetesen olyan emberek, akik nem hisznek a véletlenekben, és mindent a sorsszerűség láncával magyaráznak, a sors akaratával, amit nekünk, nem számít, hogy akarjuk-e vagy sem, de követnünk kell. A többség természetesen rögtön a paranoiára gondol, a politikai vagy bármilyen más összeesküvéstől való félelemre, és azt rögtön betegségként könyveli el. Abszurd betegséggel azonosítani azt, ha éppen a körülöttünk lévő világgal való megbirkózási képességről van szó. Ezt szépen leírta Pynchon egyik karaktere: „Igen, lehet, hogy valóban szörnyű arra gondolni, hogy minden összeköttetésben áll egymással, de mennyivel nehezebb lenne elképzelni azt, hogy semmi sincs kapcsolatban semmivel!”

¹⁴ Mestere, valóban nagymestere volt Dimitrije Donkić a szakmájának. Ha Amerikában élt volna, akkor most valószínűleg a legjobb és legdrágább egyetemeken adna elő. Mindenhol díszvendég lenne, és mindenki megjátszaná, hogy nem látja a vért, ami a kezéhez tapad. A diákok lázonganának, kisebb tiltakozó esteket rendeznének, de a tanárok ezt felülbírálnák azon meséikkel, hogy állítólag a legfontosabb azokat a tanúságtételeket hallani, amelyek „sötétség szívéből” jönnek. Dimitrije Donkić kivétel nélkül minden előadáson arról mesélne, hogy a páciens hogyan vehető rá a leghatásosabban arra, hogy beszéljen. Természetesen semmilyen „betegről” nem volt szó, csupán politikai ellenfelekről, olyan emberekről, akik az emberi jogokért harcoltak, olyan diákokról és diáklányokról, akik a forradalom színes illúzióját hajszolták. És míg mindannyian a haragjától reszkettek, addig ő szép nyugodtan utalta át a csekket a saját bankszámlájára, és a markát dörzsölte. És minket, áldozatokat, senki se volt hajlandó meghallgatni, sem az egyetemeken, sem a gimnáziumokban. A mi történeteink, mondták, már régóta ismeretek. Már mindent tudunk az áldozatokról, mondták, ideje végre a hóhérről is megtudnunk valamit.

¹⁵ Sohase tartoztam sehova, az állatkirálysági tagságot és egyetemista kóromban a kommunista pártban való két-három évig tartó tagságomat leszámítva. A minden létező értelmében való gyanakvásom egyik pillanatában arra gondoltam, hogy a kommunista ideológiában keresek megnyugvást. Megkaptam a pártkönyvecskét, de egyetlen ülésre se mentem el. A tüntetések után a tagsági könyvecskémet a szemébe dobtam.